

УДК 342.7(4) “20”

Вдовичин І. Я., д. політ. н., професор,
завідувач кафедри теорії держави і права,
Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів.
ORCID ID: 0000-0002-3210-7684; Researcher ID: G-3137-2019.

МОДЕРН І ТИРАНІЯ (СВОБОДА ЛЮДИНИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА)

Анотація. В статті аналізується концепт інформаційного суспільства, як етап переходу цивілізації до нового стану, коли визначальними стають інформаційні процеси. Зростає проблема людського «Я», тобто ваги наслідків рішень, які приймає людина, її спроможності реагувати на інформаційні потоки. Зроблено наголос на небезпеках, які створюють новітні технології — використовуючи їх спроможність, посилюється можливість встановити контроль за поведінкою людини. Багатьма дослідниками застосування інформаційних технологій подається виключно як поступ, відповідний змінам життя суспільства. Ігноруються застереження, що раціоналістичні концепції тотального контролю неминуче вимагатимуть інституалізованого насильства, якщо не сьогодні, то в історичній перспективі, і це насильство може набувати зовсім інших форм, ніж примітивний примус. Інформаційне суспільство на сучасному етапі свого розвитку є поєднанням технологічних досягнень, доволі вразливих щодо суспільно-небезпечних наслідків їх використання, та формуванням нового типу політико-правових, соціально-економічних та культурних відносин. Найбільш очевидний приклад — застосування інструментарію демократії (голосів більшості) на шкоду правам і свободі людини. Зміни, в умовах кризи культурної традиції, здатні загрожувати і завдавати шкоди усім суспільним відносинам, що базуються на правах і свободі людини. Розвиваючи інформаційне суспільство, створюючи сприятливі умови для інтелектуального пошуку та належної оцінки результатів досягнень людського інтелекту необхідно забезпечити простір як для особистої свободи людини так і ефективності державних інститутів, спроможних її захистити.

Ключові слова: інформаційне суспільство, держава, свобода, людина, тиранія.

Vdovychin I. Ya., Doctor of Political Sciences, Professor, Head
of the Department of Theory of State and Law,
Lviv University of Trade and Economics, Lviv.
ORCID ID: 0000-0002-3210-7684; Researcher ID: G-3137-2019.

MODERN AND TYRANNY (FREEDOM OF A HUMAN IN CONDITIONS OF INFORMATION SOCIETY)

Abstract: *The article analyzes the concept of the information society as transition phase of civilization on the way to a new state, when information processes become decisive. The problem of the human "myself" is increasing: it means, the magnitude of the consequences of decisions made by a person, and his/her ability to respond to information flows. Dangers that are created by new technologies are emphasised — using their ability, increases the possibility to establish control over human behavior. Many researchers present information technology exclusively as a headway corresponding to changes in society lifestyle. Warnings that rationalistic concepts of total control will inevitably require institutionalized violence, if not today then in the historical perspective, are ignored, and also the fact that violence can take completely different forms than primitive coercion. The information society at the present stage of its development is a combination of technological achievements, rather vulnerable to the dangerous consequences of their usage in the society, and the formation of a new type of political-legal, socio-economic and cultural relations. The most obvious example is the usage of democracy instruments (majority votes) in order to damage human rights and freedoms. Changes, in the context of cultural tradition crisis, can threaten and harm all social relations based on human rights and freedoms. Developing an information society, and creating an enabling environment for intellectual pursuit and proper evaluation of the achievements of human intelligence, it is necessary to provide space for both personal freedom and the effectiveness of state institutions that are capable of protecting it.*

Key words: information society, state, freedom, human, tyranny.

JEL: K 10.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-7611-2019-08-01>

Постановка проблеми. Сучасний світ відзначається глобальними структурними перетвореннями та динамізмом, що переводить традиційну проблематику прав і свобод людини в якісно нову площину. На заміну надмірній ейфорії від технологічного прогресу поступово приходить тривога, спричинена усвідомленням небезпек для свободи. Проникнення інформаційних технологій в усі сфери людського життя продемонструвало руйнування приватності, спроможність як влади так і корпорацій не лише контролювати поведінку людини, але й скеровувати її в бажаному для них напрямку.

Постановка завдання. На межі XX–XXI ст. розпочалося формування суспільства нового типу, інформаційного, як наступного щабля постіндустріального суспільства. Та в політико-правовій думці поки що, на наш погляд, несформовані переконливої відповіді на цивілізаційні виклики породжені інформаційним суспільством. Зростає вплив вузько прагматичному підходу до розуміння норм, як інструменту покликаного забезпечувати простір персонального свавілля, що претендує на право ігнорувати сформовані за сотні, а нерідко і тисячі років людського співжиття обмежуючі правила. Необхідно розв'язувати завдання в теоретичному і

практичному політико-правовому вимірі: в якій мірі людина спроможна захистити свою свободу, власне «Я» від усепроникливого впливу контролю за собою.

Аналіз останніх досліджень. Теорія інформаційного суспільства почала розроблятися в наукових працях західних дослідників: Й. Масуда, А. Турен, М. Порат, Т. Стоньєр, Р. Катц. Серед українських вчених слід відзначити В. Г. Пилипчука, О. П. Дзьобаня, Л. Компанцеву, О. М. Кондрашова, С. П. Кудрявцева. Та в їх дослідженнях практично відсутній аналіз загроз, які можуть призвести до новітньої тиранії, базованої на успіхах інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. Об'єктивний аналіз свободи людини і потрібних для цього інститутів неможливий поза конкретною культурною традицією і політичною історією. Формування концепту інформаційного суспільства пов'язане з переходом цивілізації до нового стану, коли визначальними стають інформаційні процеси. Зростає проблема людського «Я», тобто ваги наслідків рішень, які приймає людина, її спроможності реагувати на інформаційні потоки. Прагнення усе контролювати, використовуючи новітні технології, створити безпечне майбутнє, в якому зникнуть конфлікти, є відступом від ідеї свободи людини. Свобода постає як нова можливість, створювана людиною: «бо людина може творити з “нічого” (культура, наука, релігія, мораль)» [6, с. 96].

Руйнування традиційних уявлень щодо стандартів людської поведінки, держави, права, культури, вимагають переосмислення поняття ідентичності. Вона є процесом збереження людського досвіду у свідомості. П. Бергер і Т. Лукман переконані, що до моменту поки не відбувся даний процес, індивід не може надати сенсу своїй суб'єктивній реальності, компонентом якої є державно-правова ідентичність [3, с. 295].

Небезпека новітньої тиранії, яка може використати здобутки новітніх технологій для встановлення тиранії, є доволі реальною. Тиранія, незалежно від форми реалізації, загрожує перш за все не так, своїми безпосередніми діями, а тими довготривалими руйнівними наслідками, що залишає у людській свідомості, знищуючи усталені критерії про добро і зло. Застосування інформаційних технологій подається як поступ, відповідний змінам життя суспільства. Ігноруються застереження, що раціоналістичні концепції тотального контролю неминуче вимагатимуть інституалізованого насильства, якщо не сьогодні, то в історичній перспективі, і це насильство може набувати зовсім інших форм, ніж примітивний примус. Віртуальна реальність створює завищені очікування, підсилені необґрунтованими обіцянками. Завдяки новітнім технологія комунікації, коли здобуття інформації не потребує систематичних і цілеспрямованих зусиль, занепадає важлива риса — критичний аналіз даних. Усе це може зруйнувати таку надзвичайно вразливу матерію, як свобода. Її забезпечення досягається не максимальним зняттям табу, а твердим усвідомленням можливого.

Спроби обмежити свободу людини, через позбавлення права приймати самостійно рішення, власне і ведуть до новітньої тиранії, підсиленою

спроможністю тотального контролю за поведінкою людини. Жодне мудре правління неспроможне давати відповіді на виклики непередбачуваної дійсності, яка вимагає гнучкості, індивідуальності, особистої участі.

Суспільство, що розвивається, гарантує свободу дій не тому, що особа отримує від цього якесь задоволення, а тому, що вона має можливість слідувати власним шляхом, приносячи іншим більше користі, аніж за будь-якого режиму. Іспанський філософ Ортега-і-Гасет у свою чергу застерігав від прагнення вирішити проблеми шляхом перекладення їх на глобальні структури, відокремлені від особистих зусиль особи. І для цього він теж звертається до історії імперії: «Вже за часів Антонінів (II століття) держава мертвою зверхністю тяжить над суспільством. Суспільство впадає в рабство і вже не вміє жити інакше як на службі держави. Усе життя бюрократизується. Що тоді робиться? Бюрократизація життя приводить до його занепаду, і то в усіх ділянках. Зменшується багатство і плідність жінок» [7, с.89].

Одним із перших спробу технократичного вирішення проблеми свободи людини в умовах інформаційного суспільства, запропоновано Е. Тоффлером у праці «Третя хвиля». Автор пропонує своє бачення глобального інформаційного наступу і викликаних ним змін у сфері державно-правових відносин. Він наголошує, що, багато в інформаційній цивілізації, що народжується, суперечить старій традиції індустріальної цивілізації. Вона є водночас високотехнічною й антиіндустріальною. Для вирішення породжених Третьою хвилею труднощів Е. Тоффлер запропонував власний проект змін державно-правового реформування. «Чим швидше ми почнемо створювати альтернативні політичні інституції, оперті на три принципи, — владу меншин, напівпряму демократію, поділ рішень, тим кращими будуть наші можливості для мирного переходу» [9, с. 33]. Німецький дослідник У. Бек, пропагандист виключно позитивної спрямованості інформаційного суспільства, поділяє подібні підходи, наполягаючи, що лише критика національно-державної ортодоксії та нові категорії, що беруть на озброєння новий космополітичний погляд, надають нові шанси у боротьбі за владу [2, с. 40].

Складність обмеження впливів утопічних моделей вдосконалення суспільства і самої людини обумовлюється тим, що вони не базуються виключно на технократичному інструментарії. Ще більш вагому роль виконують підсвідомо-ідеологічні складові людської поведінки. Увесь шал боротьби проти національної та культурної ідентичності викликаний їх самотністю, алогічністю, спроможністю до розвитку, змін, стимулюванням людського духу. Поведінка людини є результатом не зовнішнього примусу а духовної спонтанності, яка проростає з культурної традиції а тому не визнає ні механістичного тлумачення людини, ні довільного експериментування над нею, яке спирається на раціоналістичну соціальну інженерію. Навіть критично налаштований до «націоналізму» американський дослідник Б. Андерсон слушно наводить слова англійського вченого Т. Нейпра: «Теорія націоналізму — це велика історична поразка марксизму» [1, с. 20]. Іншими

словами — національна ідентичність, відповідне культурне самоусвідомлення стало одним із вирішальних чинників подолання утопічного (тоталітарного) варіанту розвитку людства, зберегло розмаїття світу, тобто свободу людини. Людина у сьогоденні знову повинна відповідати на запитання, чи потрібна їй свобода, цінність якої не завжди очевидна, виходячи з критеріїв особистого матеріального благополуччя у короткотривалій перспективі.

Якщо в доіндустріальному суспільстві головними інститутами були сільське господарство, церква й армія, в індустріальному суспільстві провідним інститутом стали промисловість з корпорацією і фірмою на чолі, то в сучасному суспільстві основним інститутом стає наука, що виробляє інформацію. Інформаційне суспільство — це форма економічної та соціальної організації, за якої одержання, зберігання, обробка, поширення та використання інформації і знань, а також зростаючі технічні можливості комунікації відіграють вирішальну роль.

Дж. Гелбрейт вважав, що завдяки технологічним досягненням (економіці знань) поступово зміниться структура владних відносин у суспільстві, місце капіталу займе організоване знання, і з цієї причини влада в суспільстві буде перерозподілена, оскільки «межа між індустріальною системою й державою ... стає все більш штучною й невиразною» [4, с. 537]. Та досить швидко виявилось, технологічний поступ має зворотню сторону, як не парадоксально, погіршення якості знань значної частини громадян.

У зв'язку з цим, в 1990-х роках з'явилося нове явище, що одержало назву «крос модерн» — розрив між надзвичайною технологічною складністю продукту і низьким інтелектуальним рівнем його споживача. Система Windows вважається «user friendly» — «дружньою для користувача». Це призвело до того, що зараз серед активних користувачів Інтернету чимало «темних» людей. Вони елементарно безграмотні щодо причинно-наслідкових зв'язків в економіці, у політичних відносинах сповідують радикальні, прямолінійні погляди, а в розвагах віддають перевагу сайтів шоу і різним комп'ютерним іграм. Навряд чи їх можна віднести до особистостей, які схильні до створення інноваційні продукти. Такий індивід, може, і споживає якусь інформацію (наприклад, рахунок футбольного матчу або плітки про життя зірок шоу — бізнесу), але не здатний до критичного переосмислення інформації та її конструктивного застосування на практиці. Нерідко в нього взагалі немає потреби в постійному самовдосконаленні, придбанні нових, дійсно необхідних знань. «Людина не народжується мудрою, раціональною і доброю, щоб стати такою, вона повинна навчитися. Наша мораль не є цілком продуктом нашого інтелекту, радше, людська взаємодія, регульована нашими моральними нормами, уможливорює розвиток розуму і здібностей, пов'язаних із ним. Людина стала мислячою істотою завдяки засвоєнню традицій, тобто того, що знаходиться між розумом та інстинктом» [12, с. 42]. Стрімке руйнування традиції породжує втрату орієнтирів у переважній більшості людей. Вони стають об'єктом маніпуляції. А той, хто її успішно втілює — здобуває владу, у найширшому розумінні. Наразі видається, більш

ефективними у цьому напрямку є позадержавні (за винятком Росії) суб'єкти впливу. Очевидно, той хто здобуває контроль над поведінкою і свідомістю людей, перетворить його у політичну владу. Таке поєднання і є основною небезпекою правам і свободам людини в добу інформаційного суспільства.

Новою основою положення людини в суспільстві, її соціального статусу, а також соціальної стратифікації є вже не те, що людина має — владу, землю або капітал, а те, що вона може, те, чи здатна вона перетворювати доступну їй інформацію у власне знання і використовувати його як інструмент впливу. Влада від свого виникнення і до нинішніх часів незмінно ґрунтується або безпосередньо на насильстві, або на погрозі насильства. У наш час мова йде про зміну співвідношення джерел влади в суспільстві на користь знання та вміння його застосовувати як інструмент впливу. Суть якісного зрушення не стільки в абсолютному чи відносному зростанні значення останнього за рахунок інших джерел влади, скільки в тому, що знання стає безпосереднім джерелом і сили, і багатства, і влади. Управління через інформацію може виявитись не менш тиранічним, ніж будь-яке інше, у випадку відсутності інструментів стримування. А відомо, що «наявність свободи вибору у людини — необхідна і фундаментальна умова будь-якої дії» [11, с. 13].

Достатньо слушним є твердження: «Хто має інформацію, той має владу». У той час як твердження: «Інформація — найбільш демократичне джерело влади», вже породжує питання: Чи всі усі дійсно мають доступ до інформації? Доступ до якої інформації? В реальності інформація є найменш демократичним фактором виробництва, тому що набуття певних компетенцій вимагає достатньо тривалих зусиль. Ще один момент — інформація, крім всіх інших своїх якостей, має властивість вибіркості: не кожна людина може не те що розпорядитися, але навіть зрозуміти ті чи інші повідомлення (фінансовий звіт банку або хімічні формули поєднання інгредієнтів косметичного крему). Специфічні здібності людини, її світовідчуття, психологічні характеристики, здатність до узагальнень, пам'ять, тобто те, що називають інтелектом (а він і є формою існування інформації і знань), виступають головним фактором, що лімітує можливості прилучення до цих ресурсів. Плюс, зрозуміло, освіта у найширшому розумінні цього слова — від професіоналізму до загального рівня культури. І найголовніше ціннісні, морально-етичні засади поведінки.

У зв'язку з цим відомий французький дослідник А. Турен наголосив, що інформаційне суспільство відрізняється від індустріального вищим ступенем мобілізації. Особливість інформаційного суспільства, на думку А. Турена, полягає в тому, що в ньому виникають великі централізовані апарати управління в найрізноманітніших сферах суспільного життя. Він особливо підкреслює «факт формування центрів рішень і управління, здатних виробляти не тільки системи засобів, але й цілі суспільної діяльності, створювати технології здоров'я, споживання або інформації» [10, с. 131]. У багатьох випадках спроможність традиційних органів державного управління до ефективного контролю зменшується, виникають їх замітники, чий статус є неочевидним.

Західні дослідники звертають увагу на те, що соціальний конфлікт, який назріває в надрах сучасних постіндустріальних суспільств, має більш небезпечний характер, ніж традиційний для індустріального суспільства конфлікт між буржуазією і пролетаріатом. Якщо буржуазія не може існувати без пролетаріату, що дає змогу йому боротися за свої права і домагатися поліпшення свого становища, то сучасна інтелектуальна еліта не потребує безпосередньо рутинної праці традиційно зайнятих. Вона робить і реалізує новації без їхньої допомоги, і, звичайно, без експлуатації їхньої праці. Якщо раніше нижчий клас розглядався як пригноблений, то сьогодні його називають «відчуженим класом», оскільки він вже не експлуатується, а лише спостерігає (якщо спостерігає) за успіхами тих, здобув можливість у тій чи іншій мірі визначали напрям розвитку інформаційного суспільства. Твориться теоретичне обґрунтування меритократії — правління кращих. В основі меритократії закладена оцінка особистості з врахування її досягнень до інтелекту і її інтелекту до коефіцієнта розумового розвитку. Декларується, що це перемога «принципу досягнення» над «принципом прописаності», тобто здобуття місця в суспільстві за допомогою спадщини або зв'язків. До певної міри, меритократична поляризація суспільства є більш жорсткою, ніж класова, оскільки якості, що дають змогу людині ввійти до «класу інтелектуалів», не можуть бути дані як привілей. Потенційно визначені, вони формуються протягом десятиліть її свідомого життя. Тобто не соціальний статус є умовою належності людини до еліти постіндустріального суспільства, а вона сама формує в собі якості, що роблять її членом цієї еліти. Удосконалюючи свої здібності й особисті якості, представники нового «вищого суспільства» одержують високі прибутки як побіжний результат своєї діяльності. Та неминуче, з часом статус нової еліти буде закріплений, і не виключено — формування своєрідного станового суспільства.

З іншого боку, в інформаційному суспільстві чимало людей, які не володіють ані знаннями, необхідними у високотехнологічних виробництвах, ані можливостями до освіти, ані особливими здібностями. Тобто це не тільки найбільш знедолені прошарки суспільства, але й всі ті, хто знаходиться за межею бідності й ті, хто одержує прибуток нижче половини прибутку середньостатистичного індустріального робітника, зайнятого повний робочий день. До цієї категорії нині належить не менше третини населення постіндустріальних країн. Існуючий середній клас поступово розмивається: значна його частина в результаті зниження рівня доходів спускається по «сходах добробуту» все нижче і нижче. Значно менше його представників піднімається до рівня нової еліти, яка має тенденцію «замикання» у самій собі.

Твердження, що інформаційна революція може вдихнути нове життя в сучасну демократію є насправді надто оптимістичним. Цей зв'язок існує та він носить набагато складніший характер, і більш доречною є думка вже неодноразово згаданого французького дослідника А. Турена, який застерігав: «Насправді ідея про те, що технологія управляє суспільством, ще раз виявилася помилковою. Природа електрики не визначає соціального

способу її використання, така ж справа з інформаційною технікою. Зате достовірним є те, що створення апаратів виробництва й управління інформацією в більшості галузей веде до нової концентрації влади» [10, с. 144].

Реальність показує безпідставність очікувань тих, хто вважає, що інформаційна революція приведе до виникнення «нового, кращого, більш демократичного» державного і правового життя. Нові технічні можливості самі по собі не перетворюють пасивних громадян у політично свідомих і активних. Насправді загальною тенденцією в постіндустріальних країнах є охолодження суспільного інтересу до політичного процесу як такого. Одна з причин — втрата віри у здатність існуючої політичної системи адекватно реагувати на суспільні потреби. Але в цьому випадку складність ситуації пояснюється тими змінами, що відбуваються в соціальній структурі суспільств під впливом інформатизації. З одного боку, суспільство стає все більш фрагментованим, хоча розлом проходить між «класом інтелектуалів» і всіма іншими. Цими іншими довгий час опікувалася «держава благоденства», вони від неї були залежні і підтримували її. Однак інформаційна економіка привела до того, що людина, до якої б соціальної групи вона не належала, почуває себе все незалежнішою від сформованої політичної системи. Її досягнення сприймаються як даність. Громадяни втрачають політичну активність: у західних країнах усе менше людей приходять на виборчі дільниці й усе більше відкидають будь-яку політичну ідеологію. Люди стають все менш керованими тими традиційними методами, які має в розпорядженні сучасна держава. Відмовившись від прямого насильства, демократичні режими вже зараз у деяких випадках не можуть протистояти негативним наслідкам самореалізації своїх громадян, не обмежених міркуваннями ціннісного порядку. Поки суспільство було об'єднане зрозумілими для всіх економічними інтересами, демократична система була цілком ефективною. А результати дії держави були ясними і передбачуваними. У новій ситуації колишні важелі керування можуть виявитися недовірними. Та водночас, суспільство знань неможливе, у тривалій перспективі, без розвинених форм демократії, без постійного оновлення цих форм, тому що перевагами знань можуть скористатися представники вузьких кіл. Важливі рішення повинні ухвалюватися в межах суспільного публічного простору [8, с. 181].

Реальність показує безпідставність очікувань тих, хто вважає, що інформаційна революція приведе до виникнення «нового, кращого, більш демократичного» державного і правового життя. Нові технічні можливості самі по собі не перетворюють пасивних громадян у політично свідомих і активних. «Багато утопій будувалося, нібито усі люди взаємозамінні і рівні один одному. Ми ж повинні приймати той факт, що існує надзвичайно широкі межі варіацій інтелекту, характеру, конституції і т. д. Якщо допускаються прояви індивідуальності, особливостей характеру та особистої свободи, то слід уточнити діапазон індивідуальних відмінностей, що вимагають врахування» [5, с. 208]. Ігнорування проблем, може створити

ситуацію середини XIX століття, коли під впливом матеріального розшарування суспільства, вагомого впливу набувають радикальні проекти перебудови суспільства, нерідко насильницьким шляхом.

Висновки. Інформаційне суспільство постає завдяки поєднанню технологічних досягнень, які вразливі, щодо суспільно-небезпечних наслідків їх використання та формуванню нового типу суспільних відносин, які, у свою чергу, зазнають деформації під впливом кризи усталених цінностей. Найбільш очевидний приклад — застосування інструментарію демократії (голосів більшості) на шкоду правам і свободі людини. Постійно виникають такі ситуації, які здатні загрожувати і завдавати шкоди не лише комунікаціям і їх складовим, а й усім суспільним відносинам, що базуються на правах і свободі людини. Розвиваючи інформаційне суспільство, створюючи сприятливі умови для інтелектуального пошуку та належної оцінки результатів досягнень людського інтелекту необхідно забезпечуючи простір як для особистої свободи людини так і ефективності державних інститутів, спроможних її захистити.

Література:

1. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. — 2-ге вид., перероб. / Бенедикт Андерсон. — К. : Критика, 2001. — 272 с.
2. Бек Ульрих. Влада і контр влада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / Ульрих Бек.; пер. з нім О. Юдіна. — К. : Ніка-Центр, 2011. — 408 с.
3. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — М.: «Медиум», 1995. — 323 с.
4. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество; пер. с англ. / Дж. Гэлбрейт. — М. : АСТ; СПб. : Транзиткнига, 2004. — 602 с.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Пер. с англ. / Абрахам Маслоу. — М. : Смысл, 1999. — 425 с.
6. Метельова Т. О. Людина в історії: пошук системних закономірностей / Тетяна Олександрівна Метельова.- К.: Укр. книга, 2002. — 447 с.
7. Ортега-і-Гассет. Бунт мас // Хосе Ортега-і-Гассет. Вибрані твори / Перекл. з іспанської В. Бургардта, В. В. Сахна, О. Товстенка / Хосе Ортега-і-Гассет. — К.: Основи, 1994. — С. 15-139.
8. Пилипчук В. Г. Інформаційне суспільство: філософсько-правовий вимір: монографія / В. Г. Пилипчук, О. П. Дзьобань. — Ужгород: ТОВ «ІВА», 2014. — 282 с.
9. Тоффлер Е. Третя хвиля: міжнародний футурологічний бестселер / Елвін Тоффлер ; пер. з англ. А. Євса. — К. : Вид. дім “Всесвіт”, 2000. — 480 с.
10. Турен А. Возвращение человека действующего: очерки социологии; пер. с фр. Е.А. Самарской / А. Турен. — М. : Научный мир, 1998. — 362 с.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. — М. : Прогресс, 1990. — 120 с.

12. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма / Пер. с англ./ Под ред. У. У. Баттли / Фридрих Август Хайек. — М. : Новости, 1992. — 304 с.

References:

1. Anderson Benedykt. Uyavleni spil'noty: Mirkuvannya shchodo pokhodzhennya i poshyrennya nacionalizmu. — 2-he vyd., pererob. / Benedykt Anderson. — K.: Krytyka, 2001. — 272 s.
2. Bek Ul'ryx. Vlada i kontr vlada u dobu hlobalizaciyi. Nova svitova politychna ekonomiya / Ul'ryx Bek.: per. z nim O. Yudina. — K.: Nika-Centr, 2011. — 408 s.
3. Berher P. Social'noe konstruirovaniye real'nosti. Traktat po sociolohii znaniya / P. Berher, T. Lukman. — M.: «Medium», 1995. — 323 s.
4. Helbreyt Dzh. Novoe industryal'noe obshchestvo: per. s anhl. / Dzh. Helbreyt. — M.: AST; SPb. : Tranzytknyha, 2004. — 602 s.
5. Maslou A. Novye rubezhy chelovecheskoy pryrody / Per. s anhl. / Abraham Maslou. — M.: Smysl, 1999. — 425 s.
6. Metel'ova T. O. Lyudyna v istoriyi: poshuk systemnykh zakonomirnostey / Tetyana Oleksandrivna Metel'ova.- K.: Ukr. knyha, 2002. — 447 s.
7. Orteha-i-Hasset. Bunt mas // Jose Orteha-i-Hasset. Vybrani tvory / Perekl. z ispan'skoyi V. Burhardta, V. V. Sakhna, O. Tovstenka / Jose Orteha-i-Hasset. — K.: Osnovy, 1994. — S. 15-139.
8. Pylypchuk V.H. Informaciyne suspil'stvo: filosof's'ko-pravovyj vymir: monohrafiya / V.H. Pylypchuk, O. P. Dz'oban. — Uzhhorod: TOV «IVA», 2014. — 282 s.
9. Toffler E. Tretya khvylya: mizhnarodnyy futurolohichnyy bestseler / Elvin Toffler; per. z anhl. A. Yevsa. — K.: Vyd. dim "Vsesvit", 2000. — 480 s.
10. Turen A. Vozvrashchenye cheloveka deystvuyushcheho: ocherky socyolohii; per. s fr. E.A. Samarskoy / A. Turen. — M. : Nauchnyy mir, 1998. — 362 s.
11. Frankl V. Chelovek v poiskakh smysla / V. Frankl. — M. : prohress, 1990 — 120 s.
12. Hayek F.A. Pahubnaya samonadeyannost: Oshybky socialyzma / Per. s anhl./ Pod red. U.U. Battly / Fridryh August Hayek. — M.: Novosty, 1992. — 304 s.